

КОРПУСНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТІВ І ХУДОЖНІ ОБРАЗИ

Анотація. Корпусні методи, засновані на морфології, виявляють пріоритет тексту над знаком. Художній код подібний до поетичного ідіолекту, а не до мови, через пріоритет ідіоматичного сенсу над дослівними значеннями первинної номінації. Образ будується через деталізацію і диференціацію загальних категорій у синтаксичній перспективі тексту.

Ключові слова: ідіома, синтаксична перспектива, інтенція, категорія, деталь, перифраза, предикат.

Аннотация. Корпусные методы на основании морфологии выявляют приоритет текста над знаком. Художественный код подобен поэтическому идиолекту, а не языку, ввиду приоритета идиоматического смысла над буквальными значениями первичной номинации. Образ

Одним із надбань дослідження індивідуальних поетичних стилів стало відкриття тієї обставини, що поетичний ідіолект позначається не лише обмеженнями та вибірковістю лексикону, не лише відхиленнями частотних показників окремих фразеологічних і лексичних одиниць від загальної мовної норми, коли загальники зникають або стають рідкісними виразами, а рідкісне слівце, навпаки, перетворюється на стильовий маркер. Ці відмінності зумовлюють значно частотніші значеннєві зсуви використаного в поетичному тексті матеріалу, так що слова в індивідуальному вжитку радикально трансформують свій зміст. Виявилося, приміром, що у корпусі текстів Ф. Достоевського, по суті, табуйовано такі ключові слова в мові його сучасників, як “віра”, “гріх”, “священний”, натомість своєрідною стильовою печаткою став прислівник “давеча” (нещодавно) разом із словами “бесперервно, взгляд, подле” (безперервно, погляд, поруч), тоді як їхні синоніми “беспрестанно, взор, возле” старанно уникалися [30]. За лексичними уподобаннями виявляються очевидні змістовні конотації автора.

Такі відкриття пов’язані з новими методами дослідження текстів, запропонованими корпусною лінгвістикою, орієнтованою не на загальні мовні закономірності, а саме на своєрідність мови окремих однорідних текстових

строится через детализацию и дифференциацию общих категорий в синтаксической перспективе текста.

Ключевые слова: идиома, синтаксическая перспектива, интенция, категория, деталь, перифраза, предикат.

Summary. The methods of corpus linguistics based on morphology enable to reveal the priority of texts in respect to sign. Artistic codes turn out to be similar to poetic idiolects and not to language due to the priority of idiomatic sense in respect to the literal meanings of primary nomination. Image is built in detailed differentiation of general categories within the syntactic perspective of text.

Key words: idiom, syntactic perspective, intention, category, detail, circumlocution, predicate.

масивів — так званих корпусів. Ідея корпусних методів має доволі давнє коріння, пов’язане ще з романтичною добою мовознавства, коли в словниках німецької мови Я. та В. Грімів та старослов’янської мови І. І. Срезневського проголошувалася мета охопити всі можливі способи слововживання. Тепер корпусні методи розвиваються в річищі загального морфологічного підходу: “Морфологічний аналіз розглядається як основа для подальшого аналізу — семантичного та синтаксичного” [9, 7]. Процедури цього аналізу полягають, зокрема, в позначенні, з одного боку, семантичного зв’язку виділених елементів тексту (приміром, переліків синонімів повних або часткових — слів, що стосуються однієї ситуації) та їх синтаксичного зв’язку в тексті (зокрема, слів у реченні): перше добре відомо в комп’ютерній практиці як особливі переліки — теги, а друге виявляється у шкільній практиці аналізу членів речення.

Наслідком пріоритету морфологічного підходу є неможливість обмежувати опис корпусу текстів лише тим, що засвідчене документами. Само існування будь-якої форми визначає вирізнення часткової, окресленої межами форми ділянки предметного середовища, її протиставлення сукупності цілого. Становлення форми завжди засноване на протиставленні частини цілому, а це зумовлює також проти-

ставлення того, що позначене формою і засвідчене наявними фактами, зокрема, маніфестоване у текстах, та того, що залишається схованим в “загінку” форми, що перебуває в потаємному, латентному стані. Фундаментальне протиставлення “маніфестоване — латентне” становить основу морфологічного підходу в лінгвістиці. Зокрема, на цій основі фактологічні дані осмислюються лише як зовнішні прояви, як маніфестовані рефлексі внутрішніх формотвірних сил — так звані фенотипи, натомість ці латентні, приховані сили утворюють мовні генотипи, що зазнають реконструкції як результат відповідних дослідницьких процедур. Зокрема, такі латентні генотипи становлять етимони — прообрази вживаних у мовленні слів, реконструйовані в етимологічних дослідженнях (позначаються зірочками — астерисками на відміну від наявних у мові морфем). Наприклад, індоевропейський генотип — етимон **ueid-* “бачити” дає рефлексі у вигляді видіти = латинське *videre* та відати = німецьке *wissen*. Іманентна двоїстість усієї лінгвістичної реальності, співіснування явних, маніфестованих фенотипів із латентними генотипами, що стоять за ними та визначають їх розгортання, осмислюється в корпусній лінгвістиці, за висловом одного із засновників цього напрямку В. А. Плуґяна, як “проблема морфологічного нуля”, коли, зокрема, сама “відсутність морфологічної одиниці... передає цілком визначену інформацію” [23, 12]. Такий підхід дозволяє обґрунтувати фундаментальну відмінність семіосфери мовного світу від техносфери знярядь: це — вказівка на відсутнє, на те, чого немає, на ті предмети, які заміщаються мовними елементами, а відтак і на прихований, латентний зміст цих елементів.

Передумову розробки корпусних методів становить розвиток уявлень про мовну реальність як про світ текстів, що подає особливу картину світу, позначену, зокрема, спеціальними взаєминами між характеристиками однорідності та неоднорідності. Зокрема, це виявляється в тому, що “неоднорідність виявляється у відмінностях можливостей сполучення слів” [36, 48], що дає підставу для висновків про будову текстів. Очевидно, мож-

на говорити про партитурну організацію, про тектонічні особливості як характеристики внутрішнього текстуального простору. Музикознавчі або архітектурні поняття можуть за таких умов узагальнюватися як властивості, притаманні текстам як своєрідній тканині культури. Неоднорідність, зі свого боку, узагальнюється в уявленнях про мовну картину світу як так звану гомологічну (або гомоморфну), а не ізоморфну репрезентацію предметів, тобто приблизну схожість без тотожності, що виводиться з самої природи текстуальної репрезентації мовного змісту: “Несиметричність відношень між елементами пари Сенс ↔ Текст <...> не залишає сумніву в гомоморфному характері моделі Світ ↔ Мова” [6, 20].

Корпусний підхід, орієнтований на роботу з великими масивами текстів, вносить радикальні зміни у тлумачення такої ключової культурологічної проблематики, як взаємовідношення текстів і знаків. Коли, за традиційною семіотикою (зокрема, у варіанті, розробленому ще Ч. Пірсом з його поділом знаків на зображення, індекси та символи), текст розглядається як продукт сполучення знаків (приміром, слів у реченні), то для корпусного підходу такий “наївний” погляд уже неприйнятний. Знаком не може вважатися будь-який екстракт з тексту: зокрема, лексична одиниця як елемент словника сама по собі ще не стає знаком, оскільки вона відсилає лише до абстракцій, які недостатні для виконання функції означення об’єкта і лише в поєднанні з іншими абстракціями в тексті можуть їх виконувати. На відміну від традиційної семіотики, елементи тексту для корпусного підходу постають лише як атрибути тексту, як його ознаки, а не знаки: “В основі поняття ознаки лежить не абстракція узагальнення речей, а абстракція відволікання від речей — так звана ізоляційна, або аналітична, абстракція” [21, 49]. Відповідно, розрізняються позначення (денотат) об’єктів та референція (посилання) до абстрактних атрибутів. Позначатися можуть лише елементи предметного світу, натомість посилання стосуються їх властивостей, які взято абстраговано від носіїв.

Для того, щоб текстуальний сегмент став знаком з позицій корпусних методів, він по-

винен, по-перше, бути виокремленим як постійна й усталена, константна і стабільна одиниця, здатна до самостійного існування і до перенесення (принаймні в межах обраного корпусу) з одного тексту до іншого. По-друге, такий екстракт з тексту повинен бути спеціально маркований, позначений саме як знак, а не звичайний загальний текстуальний атрибут. Приміром, такими знаками як результатами маркування стають музично-риторичні фігури саме в межах корпусу музичних текстів тих стилів, у яких музично-риторичні концепції були чинними. Однак було б помилкою шукати за суто зовнішніми ознаками подібні фігури в текстах тих стилів, орієнтованих на інші концепції. Приміром, зовнішня схожість з цими фігурами оперних лейтмотивів не дає жодних підстав для їх ототожнення: це — типовий приклад своєрідних музичних омонімів [32, 80, 85—86].

Відповідно, корпусний підхід зумовлює також висновок про пріоритет текстів над знаками. У текстах можуть виникати також елементи, що взагалі не належать до кодів і не підлягають розшифруванню. Подібними елементами є, наприклад, так звані кон'ектури в манускриптах, тобто конструкції, штучно створені в процесі переписування тексту, зокрема, внаслідок помилкового прочитання. Виникають і так звані шаради, які осмислюються а posteriori. Такі елементи належать до текстів, але ні в якому разі не кодифікуються й не стають знаками. Натомість принцип пріоритету тексту дає підставу для розширення діапазону ідіоматичних виразів: саме ідіоми відповідають розумінню знаків у корпусному підході.

Традиційне протиставлення ідіом як усталених так званим вільним словосполученням зазнає критики в корпусній лінгвістиці тому, що сполучальність слів завжди обмежена: вона становить відносний показник, зумовлений контекстом, приміром, словосполучення “морська вода не горить” знаходить заперечення в образному вислові “море палає” (приклад В. М. Солнцева) [36, 232]. Ідіоматичне вживання словосполучення передбачає також можливість утворення похідних варіантів, що підважують сталість словосполучень: примі-

ром, субстантивована форма “оббивання порогів” (у сенсі “відвідування з проханням”) виникає поряд з вихідним фразеологізмом “оббивати пороги” (не кажучи вже про фразеологічні синоніми, наприклад, “стукати до дверей”). Із відсутністю критеріїв сталої сполучальності слів пов'язана також сумнівність відтворення ідіоматики. Скажімо, “сполучальність слова заживо з усіма лексемами семантичного кола “поховання” дає підставу робити висновок, що “відтворюються... також так звані вільні сполучення” [16, 11]. Нарешті, цілісність сенсу ідіоми не залежить від наявності переносного сенсу самого по собі: семантична інтегрованість, неподільність сенсу притаманна як образним висловам, так і термінологічним ідіомам, як-от *хижі тварини* або *корисні копалини*.

Більше того, ідіома передбачає можливість також дослівного прочитання і витлумачення. Й вияв протиріччя дослівного та ідіоматичного змісту становить типовий прийом утворення комічного абсурдного ефекту, як у жарті “м'ясник запропонував хазяйці ногу й серце” (замість ідіоматичного виразу “пропонувати руку й серце”). Відповідно, поява таких образних виразів, як “хмара птахів” уможлиблюється саме “завдяки розширенню лексичної сполучальності” [16, 44], що, як уже зазначалося, становить змінну характеристику, залежну від контексту. Як альтернативу було запропоновано вбачати в ідіоматиці семантичне ускладнення (так звану комплікацію), зумовлене смисловими конотаціями: “Словосполуки, крім основного завдання, мають ще й додаткове. Завдання таких сполук стають ускладненими” [5, 50]. Цей підхід прийнятий і в найновішому дослідженні ідіоматики, де запропоновано витлумачувати відзначене поєднання дослівного та переносного сенсів саме ефектом комплікації: “Ідіома містить в собі свій дослівний аналог. <...> Решта структури ідіоми — це її “комплікативний” компонент” [26, 71].

Основним джерелом ідіоматичних конотацій можна вважати виокремлення характерної деталі, подання опису частковостей, що відсилають до інших аспектів позначеного ідіомою предмета. Появу ідіоматики уможлиблюють

насамперед референції, посилання на предмети, безпосередньо не згадані в ідіоматичному вислові. Відомо, що конотація взагалі “позначає певний денотат через посилання на образ іншого денотата (*океан мовчання, країна нашого дитинства, зірочки снігу, школа життя*)” [16, 63]. Відтак вирішальним чинником ідіоматики стає саме можливість зосередження в ній референції, посилань на ті можливі контексти, в яких її компоненти здатні позначати подробиці образу. Ідіома завжди відсилає до можливих ситуацій, у яких вона може виступати, вказуючи на характерні частковості позначеного предмету. Приміром, у еквівалентних фразеологізмах — українському “кинути листа до скриньки” та російському “опустить письмо в ящик” саме деталі визначають ідіоматичний зміст і відмінність позначених образів. Вказівки на характерні деталі, якими позначаються замінені ними образи, дають підставу вбачати витоки ідіоматики насамперед у перифрастичних описах предметів.

Питання про деталізацію підводить до текстуальної обумовленості змісту ідіом. Очевидно, що визначення критеріїв ідіоматики матиме інший вигляд, коли розглядати її не в мовній системі в цілому, а у відносно обмеженому корпусі текстів. Фраза “бути чи не бути” може виникати щокроку в розмовній практиці, але лише в шекспірівському корпусі вона набуває ідіоматичного значення гамлетівського запитання. Більше того, вона стає також перифрастичним описом (зокрема, позначенням *totum pro parte* — цілим замість частин, узагальненим образом) духовного стану персонажа. Завдяки референційній мережі посилань, що єднає текст, будь-який вислів може здобути ідіоматичні конотації. Це зумовлює ще одну особливість корпусу текстів: на відміну від загальної мови тут немає первинної номінації, а зміст визначається дериваційними, переносними значеннями. В поетичному ідіолекті утворюється власна семантична система, де ідіоматичний, похідний сенс виразів має пріоритет над їх дослівними значеннями. Пріоритет тексту має наслідком пріоритет ідіоматичного значення над дослівним.

Своєю чергою, ідіоматика істотно впливає на структуру тексту, зокрема, на її синтак-

сичну організацію: в межах корпусу текстів складається своєрідний “ідіосинкратичний синтаксис” [23, 23], який не збігається з нормативною граматику. Один з парадоксальних результатів, досягнутих корпусними методами, полягає у висновку про відродження в індивідуальних поетичних ідіолектах ознак мовної будови, притаманних архаїчному суспільству. Зокрема, йдеться про відтворення в ідіоматичних поетичних виразах таких властивостей граматичної будови, яка трапляється в мовах так званого інкорпоративного типу (як у палеоазійських мовах або мовах американських індіанців), де мова складається з так званих лексико-синтаксичних комплексів [20, 34], що є слово-реченнями. Порівнюючи ці комплекси зі складними словами в сучасних мовах, І. І. Мещанінов зазначив їх двоїстість: “Складне слово являє собою лексичну одиницю, і її дія або стан виявляється у реченні, тоді як інкорпорований комплекс... формально є словом, але за змістом є реченням” [20, 74]. Інший тип архаїчної граматичної організації властивий мовам так званого ізоляційного типу, поширеним на Далекому Сході. Тут, зокрема, відбуваються контакти між носіями різних мов, що має наслідком змішування, коли виникає потреба “гранично поліфункціонально використовувати ті знаки, які відомі тим, хто спілкується. Поліфункціональність знаків — це передусім полісемія” [19, 123].

Так зване слово-речення у мовах інкорпоративного типу, тобто конструкція, поза якою окремі лексичні одиниці не виокремлюються і яка водночас постає як єдине складне слово, трапляється в специфічних саме для унікального вжитку поетичних виразах. Власне ідіоматика становить терен формування таких слово-речень, що функціонують як самостійні одиниці й можуть залежно від обставин функціонувати і як слово, і як речення: з одного боку, “ідіоматично цілісні сполучення... являють собою особливі слова”, а з іншого — вони “саме відрізняються від вільних слово-сполучень тим, що... еквівалентні реченню” [17, 202—203]. Особливо це стосується дієслівних сполучень — таких, як вирази у формі підрядного речення “хоч голки збирай” (та, відповідно, образ збирання голок в темряві,

серед сіна), “збити з пантелику” (збивання з пантелику та, з дослівною гумористичною інтерпретацією, той пантелик, з якого не збити), речення “світ перевертається” (та образ “світ догори горами” — давній латинський середньовічний загальник *tundus inversus*). У подібних явищах двоїстості форм ідіоматики, що можуть діставати метаморфози слова або речення залежно від контексту, виявляються реліктові ознаки мовної одиниці в граматиці інкорпоративного типу. Більше того, подібні явища відроджуються в поточній розмовній манері мовлення. Приміром, “у сучасній англійській фразі ціле речення поводитьсь так, начебто воно прикметник” [14, 42], так що виникають складні лексичні одиниці, функціонально еквівалентні реченням. Релікти інкорпорації звичайно вбачають і в манері колишніх неписьменних, які щойно навчилися володіти грамотою й мають проблеми з виокремленням слів на письмі.

Інший реліктовий феномен, відтворений в поетичному ідіолекті, відсилає до протилежного граматичного принципу — так званої ізоляції, який спостерігаємо, зокрема, в мовах Далекого Сходу. Його можна знайти, приміром, у так званому телеграфному стилі деяких поетичних напрямів, у схильності до називних речень, у прийомах перелічування обставин, коли текст перетворюється на своєрідний перелік. Однак поряд з такими специфічними прийомами ці релікти трапляються у звичайних розмовних зворотах та, відповідно, в театрі у відтворенні цих зворотів у сценічній мові персонажів драми — у так званих колоквіалізмах. Взірцевим прикладом може слугувати репліка Зінки з “Патетичної сонати” М. Куліша (дія 1, 4): “Невже не знаєте? І не вгадаєте? Та ну-бо! Це ж така зрозуміла річ. Це значить, що прийшла ... Думаєте, любов? Великодня ніч! І все. А вам подумалось?”. Ця репліка може бути подана одним реченням, яке тут розірване на низку ізольованих фрагментів, подібно до лексичних одиниць у мовах з ізоляційною граматичною будовою. Там само у репліці Парубка (дія 1, 5) взагалі подається перелік атрибутів: “Студент... Та не справжній. З університету на дому. Екстерн. Прибивсь у город. Із села. Вчитися. Батько десь за

пастуха...”. Подібному ж перетворенню мовлення на перелік слугують прийоми сценічної скандованої вимови, коли майже кожне слово або словосполучення вимовляється в іншому регістрі, так що посеред речення наче виставляється ряд крапок або ком, що поділяють його на відносно самостійні фрагменти. Традиційно такі прийоми вживання стилізованих розмовних зворотів пов’язують із персонажем із “Записок Піквікського клубу” Ч. Діккенса Джінглом, мовлення якого позначене саме нанизанням уривчастих називних речень. Тому “телеграфний стиль”, у якому відтворюються властивості ізоляційної граматичної структури, іменують також “джінглоїзмом”. Інший персонаж цього роману, Веллер, прикметний висловами-коментарями, в яких подається парадоксальне витлумачення ідіоми, що дало підставу подібний прийом іменувати веллеризмом.

Відродження в ідіоматичних виразах граматичних структур, засвідчених історією мовного розвитку, підводить до впровадженого ще О. О. Потебнею поняття синтаксичної перспективи. Текстуальний простір, у якому знаходить місце універсальний граматичний досвід, демонструє особливі властивості саме макросинтаксичної будови, яка не обмежується структурою речення або навіть так званих надфразових одиниць (великих фрагментів тексту, що позначаються як абзац, параграф, прозаїчна строфа). Синтаксична перспектива визначається як “багатоступенева залежність членів одного від одного”, коли “слова розташовано наче на різних планах граматичної свідомості” [22, 238]. Відтак з позицій корпусного підходу значення одиниці тексту не вичерпується його функціями в межах речення: потрібно брати до уваги інтегрованість тексту.

Зокрема, йдеться про розширене тлумачення граматичних категорій у світлі синтаксичної перспективи. Насамперед це стосується такої категорії, як займенник, що історично випередив відокремлення іменника та формування номінативного граматичного устрою, властивого новоєвропейським мовам. В архаїчних мовах на стадії розкладу інкорпоративної структури в межах слова-речення відбувало-

ся “утворення дієслова з імені та займенника” [20, 126], а в сучасних мовах загальновідома “наявність у присудку в тому чи іншому вигляді особових займенників” [18, 284].

У корпусній лінгвістиці склалася узагальнена концепція займенникових засобів мови, що розглядаються як своєрідні витоки (“исходи”) для визначення конкретного сенсу, як “дейктичні (займенникові, вказівні) слова і фразеологізми, ... які можна назвати смисловими витоками” [31, 21]. Заміна імені як вихідне призначення займенників узагальнюється в понятті вказівної (дейктичної) функції як взаємних посилянь між ділянками тексту. Широко розуміння займенникової (прономінальної) функції як фундаментальної властивості мовної семантики дає, своєю чергою, підставу для таких узагальнень, як “займенниковий предикат” (“так называемые местоглаголия” [4, 44]). Відтак не лише відповідні частини мови, а й окремі звороти можуть в умовах тексту ставати локальними “займенниками” у функції заміників інших виразів, посиленнями до яких вони слугують. Можна твердити про широко витлумачену займенникову функцію, властиву всім загальним виразам. Тут виявляються, зокрема, схожість і контраст імен власних із займенниками: “Власні імена — це порожні рамки, які можуть бути заповненими: в цьому їхня схожість із займенниками” [27, 77]. Позначення унікальних предметів і посилення до абстракцій окреслюють межі семантичного континууму.

Займенникові (прономінальні) функції дістають типові загальники, вжиті у відповідному контексті. Так само, як займенники, вони цілком відсилають до значення висловлювань свого оточення. Зрозуміло, що “так” або “ні”, яке пролунало з уст історичної постаті, перевтіленої на сценічного персонажа, означає значно більше, ніж у поточній розмові: це вказівка на згоду або незгоду щодо цілого перебігу подій, які зумовлюють ці рішення. Це стосується й розгорнутих загальних фразеологізмів, де референтні зв’язки з контекстом визначають їх смислове навантаження. В драматичному творі такі загальники можуть розгортатися до цілих сцен “розмови ні про що” (так званий рамплісаж — дослівно “заповнен-

ня”): це, приміром, обмін увічливостями, де за незначущими фразами проглядає мережа референцій до того, що відбувається у взаєминах партнерів діалогу. Фрази, які ні до чого не зобов’язують, перетворюються в контексті драми на заміники інших, не висловлених відкрито значень. Наприклад, у “Казці старого млина” С. Черкасенка ключову для драми розмову між Вагнером та його антагоністом Подорожнім (ява 2) завершує обмін стандартними фразами: В: “Розмову скінчено”. П.: “Прощайте”. — В.: “Йдіть”. Та, по суті, ці слова прорікають зустріч у трагічному фіналі — на пожежі старого млина.

Такі загальники в умовах конкретного корпусу текстів стають щойно відзначеними “займенниковими предикатами”. Єдність синтаксичної перспективи драматичного твору, утвореної мережею взаємних посилянь, визначає умови такого перетворення.

Своєю чергою, коли широко витлумачені займенникові вислови лежать на граничній межі узагальнених замінів, то перифрастичні описи як окреслення характерних частковостей відіграють роль узагальнених предикатів як визначників нового знання про предмет. У цілісному, інтегрованому тексті утворюється система зв’язків між предикатами. Ця мережа предикатів — так званий таксис (як узагальнення понять паратаксису та гіпотаксису) — містить розподіл їх на основні та похідні, між якими складається перспектива часу: “Сполучення основної та пов’язаної з нею вторинної предикації підкреслює семантику часової співвіднесеності” [2, 508]. Часовий зв’язок між предикатами реалізується в так званому дієслівному сюжеті, де передається “поступовість подій, послідовність дії” [15, 107]. Цьому поняттю відповідає також осучаснене поняття “предикатного фрейму” як схеми оповіді, поданої через мережу її предикатів, де приховано в згорнутому вигляді “повні структури майбутніх речень з відповідними дієсловами” [10, 166]. Зокрема, з такою предикатною мережею збігаються локальні кульмінації тексту, місця емпатичних висловів: оскільки “природа дієслова визначає, що буде являти собою решта речення” і “саме дієслово диктує наявність і характер іменників” [29, 114—115], то й пре-

дикація становить вихідну точку утворення синтаксичної схеми тексту.

Предикативна роль ідіоматичних перифрастичних описів з їхньою особливою увагою до нововідкритих деталей та частковостей предмету оповіді очевидна. Через взаємні посилання на частини та на ціле предмета ці описи впроваджують відношення визначеності. Характерні деталі цих описів розкривають невідомі раніше властивості предмета, тобто виконують функцію предиката. Наприклад, у типовій бароковій перифрастичній заміні з вірша Л. де Гонгори “Де втрачав Вас з поля зору, / Там знаходив серцем Вас” подається у відомому трактаті Б. Грасіана як взірць того, де “через спільний обом поняттям середній термін переходять до більш високого” [7, 461]: умовивід тут власне містить середній термін як предикат. Позначення поля зору тут слугує предикатом поняття фізичної присутності, наявності в межах досяжності, так само як знаходження серця означає властивість духовної спільності. Подібним чином, приміром, у прислів’ї “На всякий гук не одгукнешся в стук” позначаються властивості незначних подій через їх сприйняття в полі уваги як гукання, тобто через вказівку на їх предикат.

Таке розширене розуміння граматичних категорій, своєю чергою, приводить до нового висвітлення старої проблеми “мова та мислення”. Ще О. О. Потебня (1888 р.) демонстрував різницю відмінності граматичних і логічних категорій: “Один член речення може відповідати одному або більш ніж одному судженню” [25, 69]. Розвиваючи цей підхід, Л. Теньєр запропонував концепцію “дієслівного вузла” як альтернативу запозиченого з логіки до граматики поняття предикації: “Традиційна грамика, спираючись на логічні принципи, прагне виявити в реченні логічне протиставлення суб’єкта і предиката... Щодо суто лінгвістичних спостережень, то вони дозволяють зробити висновок цілком протилежного змісту: в жодній мові жоден суто лінгвістичний факт не веде до протиставлення суб’єкта предикату” [28, 118—119]. За його образним висловом, навіть в елементарному реченні “дієслівний вузол виражає своєрідну маленьку драму” [28, 117]. Відтак текст будується не за зовнішніми

законами логічних взаємозв’язків суб’єкта та предиката, а на внутрішніх основах керування одних елементів іншими. Це має принципове значення для аналізу будови художнього образу.

З огляду на це викликають заперечення спроби спрощеного тлумачення синтаксичної будови музичних текстів, зокрема, запропоноване А. І. Іваницьким завдання “на єдиній основі логічних фігур зіставити мислення, мову та музику” [12, 45] — усупереч щойно відзначеній принциповій розбіжності логіки та граматики. Вихідним пунктом тут стало поширення на пісенний фольклор поняття так званих масштабно-тематичних структур [11]. Згодом було здійснено ще дальше узагальнення, висловлене в тезі про те, що “мислення за допомогою фігур логіки керує не лише мовленням, а й усіма видами людської діяльності” [12, 60]. На жаль, тут не враховано, що фігури логіки можна виявити лише там, де має сенс говорити про істинність або неістинність тверджень. Ми вже зазначали, що до музики такий критерій застосувати неможливо [33].

Основна вада “синтаксичних” теорій музикознавства полягає в мовчазному припущенні пріоритету слова: “Іншого інтонаційного досвіду, крім мовного, людина не мала” [12, 67]. Це припущення, однак, суперечить свідченням фізіології співу. Багаторічні дослідження з фізіології привели до категоричного висновку про те, що “голос розмовний і голос співацький є двома цілком відмінними способами використання чуттєво-рухової асоціації звукоутворення, яким парадоксальним це не видається” [35, 217]. Уже психофізіологічні механізми мовного та музичного інтонування не лише глибоко відмінні: вони конкурентні й гальмують один одного. Дуже чітко ці конкурентні взаємини простежуються в традиціях вокальної музики далекосхідних мов з інтонаційними смисловими акцентами, де мовне і музичне інтонування розмежовуються завдяки протиставленню швидкостей розгортання мелодії та мовлення: дрібнішими тонами виконуються інтонаційні словесні смислові акценти, що дістають вигляд мелізмів (зокрема, форшлагів і групето), натомість спів ведеться повільнішими, тривалішими тонами. Розспів

складів, зокрема, тут постає як інструментальна інкрустація, що слідує за початковим смисловим мовно-інтонаційним акцентом.

Теза про залежність музики від мови позначається й на твердженні про те, що лише “із закінченням Середньовіччя... назріває можливий відрив музики від мовлення” [13, 73]. Залишається незрозумілим, а якою була залежність музики від мовлення для тих відомих з археології інструментів доби палеоліту? Про них згадується, але лише для того, щоб висловити тезу: “перш ніж мова стала мовою і мистецтво — мистецтвом, вони... на безумовнорефлекторному рівні засвоювали численні умовно рефлекторні (зокрема логічні) зв’язки та фігури” [13, 98]. Тут сумнівні не лише неоконкретність самого вислову (як умовні рефлекси засвоюються на рівні безумовних?), а й тлумачення логічних фігур як рефлексів.

Неадекватність поширення спрощених граматичних уявлень про музику виявляється і в оцінці, зокрема, того, що “музичний гіпотаксис, хоча йому й належить велике місце у фольклорі — продукт зовсім нового часу” [12, 112]. Така хронологізація аналогу складнопідрядних синтаксичних конструкцій (гіпотаксису) вмотивовується тим, що справді конструкції паратаксису (складносурядного типу) переважали в літературних пам’ятках Середньовіччя. Однак дослідники наголошують також інше: “Грамаітичні конструкції середньовічного речення передбачали тло попередніх речень у значно більшій мірі, ніж цього вимагають грамаітичні норми сучасних мов” [3, 93]. По суті, за паратаксичними формами тут виявляються гіпотактичні зв’язки синтаксичної перспективи. Найголовніша перешкода для синтаксичного тлумачення музики полягає в тому, що в жодному музичному тексті неможливо знайти жодного аналогу для граматичних категорій: не кажучи про дієслова та іменники, відсутні будь-які паралелі до щойно згаданих займенників і займенникових функцій, які взагалі лежать біля витоків формування цих категорій. Причини для цього — в тому, що сама референція в музичному тексті здійснюється цілком інакше, ніж у словесності.

Складається дивна ситуація: коли мово-

знавство прагне відійти від давніх грамаітичних традицій, звільнитися від диктату формальної логіки, звертаючись до уявлень про синтаксичну перспективу, про тектоніку тексту, про партитуру мовлення, то в музикознавстві, навпаки, звертаються до застарілих грамаітичних концепцій. Таким чином, для музики повторюється давня помилка змішування грамаітичних і логічних категорій.

Та мислення в цілому не вкладається в обмеження формальної шкільної логіки. Поряд з мисленням поняттєвим існує образне, інтуїтивне мислення, яке не підвладне шкільним правилам силогістики, і саме воно відповідає специфіці музичної творчості. Корпусна лінгвістика, орієнтована насамперед на дослідження ідіоматики, становить тут вагоме підґрунтя. Саме особливості індивідуальних ідіолектів є головним аргументом проти пропусків про залежність музики від мови: тут відсутня така фундаментальна властивість мови, як первинна номінація. Художній код музики так само, як поетичний ідіолект, вільний від значеннєвих навантажень мовного знака. Тому не лише через цілковиту відмінність мовленнєвого та співочого голосу, а й через принципову семантичну відмінність не витримують критики уявлення про безпосередню залежність музики від мови.

У цьому разі корпусна лінгвістика знаходить точку сходження з таким комплексним напрямом сучасної культурології, як імагологія — дослідження образів [34]. Одна з переваг категорії образу полягає власне в тому, що він дає змогу інтегрувати окремі часткові деталі навколо ідеї персоніфікації. Образ завжди відсилає до властивостей тої чи тої особистості. В синтаксичній перспективі образу деталі постають саме як особистісні атрибути, як властивості характеру. Це стосується як портретних характеристик, так і елементів опису, що постають як вияви своєрідної “фізіономіки” речей. За деталями просвічує образ цілісності, що містить як відомі, так і недосліджені аспекти. Сенс повідомлення складається тоді насамперед як характеристика цілісного образу, що лише частково характеризується поданими в тексті деталями.

Постулат корпусної лінгвістики про пріо-

ритет тексту стосовно знака має наслідком висновок і щодо пріоритету цілісного сенсу стосовно окремих значень. Цю тезу дуже чітко висловив Е. Бенвеніст: “Сенс не виникає в результаті додавання знаків, а саме навпаки — сенс (мовленнєвий намір) реалізується як ціле і поділяється на окремі знаки” [1, 88]. Відповідно, для розуміння тексту вирішального значення набуває інтерпретація: “Сенс слова (а не його витлумачення) надається слову динамічно, в процесі інтерпретації речення, а не статично, тобто він не відомий заздалегідь” [24, 72]. Звідси ж постулюється обов’язкова наявність невідомого, проблемного компонента в сенсі повідомлення: він постає як “те, що розуміє наш розум, коли ми досягаємо вираз, не знаючи реальних фактів” [8, 36]. Відтак можна говорити про розгортання образу як про проблемну ситуацію, що підлягає художньому дослідженню за допомогою знаків як носіїв абстрактних значень. Пріоритет образу стосовно значеннєвих абстракцій відповідає зазначеній гомологічній природі мови як реалізація загальної властивості подоби, уподібнення. Невипадково комплекс значень українських дієслів *уподобати* (*щось, когось*) або *подобатися* (*комусь*) етимологічно виводиться саме з *подоби* як влучного позначення загального принципу симпатії. Неможливість ізоморфної, ідентичної характеристики об’єктів мовними засобами висновується вже як з непізнаності, проблемності, так і з притаманної їм невичерпності їх змісту. Неадекватність значеннєвих абстракцій атрибутів у мовних знаках до багатства предметного змісту зумовлює динамізм образу як постійного наближення до його конкретизації.

Тут завдання створення словесного образу постає як проблема обмеження поняттєвого змісту узагальнених категорій, починаючи від уточнення змісту того, що позначає займенник, до власних імен. Її розв’язання становить подання часткової, докладної характеристики, що ґрунтується на обмеженні поняттєвого обсягу тих абстракцій, які беруться з нагромадженого досвіду і використовуються для створення образу: “Те, що можна вимовити, обмежує і організовує те, що можна помислити” [1, III]. Таке звуження і обмеження

абстракцій, уточнення деталей опису обертається ще однією проблемою — вмотивованістю розгортання тексту. Тут вирішальну роль відіграє ціла синтаксична перспектива з її референційною мережею взаємних посилань, а не поодинокі взаємини членів речення. Елементи мовного коду мають абстракції (в граничному випадку зведені до “займенникових” значень безпосередньої вказівки на інші знаки), натомість саме в тексті завдяки взаємним референціям вони синтезуються в якісно нову цілісність, що набуває конкретності образу. Текст виникає у взаємодії цілих класів знаків (таких, як синонімічні ряди), а не завдяки механічному поєднанню окремих лексичних одиниць. Кожна ідіома зберігає сліди такої взаємодії великих лексичних рядів, і з її формуванням здійснюється перетворення абстракцій на характеристику цілісного конкретного образу. Мотивація взаємодії абстракцій, обґрунтування їх добору та взаємних обмежень у створенні цієї конкретики висвітлюється в синтаксичній перспективі тексту.

Персоніфікація як властивість образу відіграє в такому перетворенні ключову роль. Текст як повідомлення завжди позначений локацією — віднесенням до автора та адресата. Відтак він несе інтенцію, цільове призначення, яким вмотивовується саме відповідний добір ідіоматичного матеріалу. Абстрактні схеми, окреслені граматичними категоріями, завдяки такому співвіднесенню з конкретними персонажами втілюються в зримі образні деталі. В цьому полягає особливість тексту порівняно із знаком, який не має властивостей локації. Необхідність мотиваційних чинників інтеграції тексту зумовлює його інтенціональне визначення як реалізації особистої мети.

Блискучий приклад такої інтенціональної зумовленості образу демонструє епілог “Кассандри” Лесі Українки. Агамемнон веде пророчицю як бранку до своєї домівки. Зі змісту міфу глядачам відомо, що за мить має відбутися його вбивство з руки присутньої тут його дружини Клітемнестри. Кассандра знає про цей вирок долі й на порозі поривається зупинити царя натяком: “Стій! Невже пора / ступати нам на шлях кривавий?” Збентежений Агамемнон просить пояснити натяк, та проро-

чиця вже отямилася від вагань, відповідаючи, що “слова її пророчі спопеліли”, а у вимовленій репліці “іскорка одна була запала / сюди у серце простої рабині / спалахнула на хвилику та й погасла”. Тут фактично постає так званий парадокс спостерігача як активного учасника спостережених подій, здатного вплинути на них. Кассандра своїми словами може змінити визначений долею перебіг, і характеристика власних слів як “іскорки”, що “спалахнула”, досить переконлива, та від подальших кроків вона воліє утриматися. Тут вирішальними стають саме її інтенції, наміри, яким не випадає змінювати фатальність завершення того, що вже відбулося, — загибелі Трої. Згадки як про “кривавий шлях”, так і про “попіл” відсилають до синтаксичної перспективи цілого перебігу подій, які завершує епілог. Вони ста-

ють локальними ідіомами, сенс яких розкривається в цій перспективі.

Таким чином, методи корпусної лінгвістики дозволяють зосередити увагу на характеристичі ідіоматичних деталей як засобах зняття абстракцій і сходження до конкретики художнього образу. Органічна єдність синтаксичної перспективи тексту визначає сенс деталей, які саме в текстуальній цілісності осмислюються як ідіоми. Образ будується на основі взаємного обмеження і звуження вихідних загальних категорій, які стають позначеннями частковостей і деталізують ціле. Персоніфікація тексту, його співвіднесення з особистими інтенціями стає чинником смислової диференціації ідіом як основи інтеграції образу.

Література:

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. — М.: Прогресс, 1974. — (Языковеды мира) — 448 с.
2. Бондарко А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики / А. В. Бондарко. — М.: Языки славянской культуры, 2002. — 736 с.
3. Будагов Р. А. Что такое развитие и совершенствование языка? / Р. А. Будагов. — М.: Наука, 1977. — 264 с.
4. Воротников Ю. Л. В поисках смыслового каркаса языка / Ю. Л. Воротников // Язык как материя смысла. Сб. статей к 90-летию Н. Ю. Шведовой. — М.: Азбуковник, 2007. — С. 37—48.
5. Гаврин С. Г. Фразеология современного русского языка в аспекте теории отражения / С. Г. Гаврин. — Пермь: Пермский гос. пед. ин-т, 1974. — 254 с.
6. Гастев Ю. А. Гомоморфизмы и модели / Ю. А. Гастев. — М.: Наука, 1975. — 152 с.
7. Грасиан Б. Остроумие. или Искусство изощренного ума / Б. Грасиан // Испанская эстетика. Ренессанс. Барокко. Просвещение. — М.: Искусство, 1977. — С. 169—464.
8. Жоль К. К. Мысль. Слово. Метафора / К. К. Жоль. — К.: Наукова думка, 1984. — 304 с.
9. Захаров В. П. Корпусная лингвистика. Уч.-метод. пособие / В. П. Захаров. — СПб, 2005. — (Санкт-Петербургский гос. ун-т. Кафедра математической лингвистики) — 48 с.
10. Зубов А. В. Основы искусственного интеллекта для лингвистов / А. В. Зубов, И. Н. Зубова. — М.: Логос, 2007. — 320 с.
11. Иваницкий А. И. Типологическая характеристика некоторых принципов формообразования в украинском фольклоре / А. И. Иваницкий // Музыкальная фольклористика. — Вып. 2. — М., 1978. — С. 90—116.
12. Иваницкий А. И. Основы логики музыкальной формы (проблема происхождения музыки) / А. И. Иваницкий. — К.: Альтерпрес, 2003. — 180 с.
13. Иваницкий А. И. Историчний синтаксис фольклору. Проблеми походження, декодування та хронологізації народної музики / А. И. Иваницкий. — Вінниця: Нова книга, 2009. — 404 с.
14. Иванов В. В. Лингвистика третьего тысячелетия. / Вяч. Вс. Иванов. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 208 с.
15. Кожина М. Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики / М. Н. Кожина. — Пермь, 1966. — (Пермский гос. университет им. А. М. Горького) — 210 с.
16. Копыленко М. М. Очерки по общей фразеологии / М. М. Копыленко, З. Д. Попова. — Изд. 2-е. — Воронеж: Изд. Воронеж. ун-та, 1978. — 144 с.
17. Ларин Б. А. Очерки по фразеологии (О систематизации и методах исследования фразеологических материалов). Доклад на сессии АН Литовской ССР 15. VI. 1953, повторенный в ЛГУ / Б. А. Ларин // Ученые записки ЛГУ. (Серия филологических наук). — 1956. — Вып. 24. — С. 200—224.
18. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф. /А. Ф. Лосев. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. — 482 с.
19. Мельников Г. П. Системная типология языков. Принципы, методы, модели / Г. П. Мельников. — М.: Наука, 2003. — 394 с.
20. Мещанинов И. И. Общее языкознание / И. И. Мещанинов. — М.-Л.: Учпедгиз, 1940. — 260 с.
21. Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения / М. В. Никитин. — М.: Высшая школа, 1988. — 168 с.
22. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. — Изд. 6-е. — М.: Учпедгиз, 1938. — 452 с.
23. Плузьян В. А. Грамматические категории, их аналоги и заместители. Автореф. ... докт. филол. наук / Плузьян Владимир Александрович; (Московский гос. ун-т). — М., 1998. — 48 с.
24. Попов Э. В. Общение с ЭВМ на естественном языке / Э. В. Попов. — М.: Наука, 1982. — 360 с.
25. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Том 1—2 / А. А. Потебня. — М.: Учпедгиз, 1958. — 536 с.
26. Савицкий В. М. Основы общей идиоматики / В. М. Савицкий. — М.: Гнозис, 2006. — 208 с.
27. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. — М.: Наука, 1973. — 368 с.
28. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер. — М.: Прогресс, 1988. — 656 с.

29. *Чейф У.* Значение и структура языка / У. Чейф. — М.: Прогресс, 1975. — 432 с.
30. *Шайкевич А. Я.* Лексические маркеры в корпусе текстов Достоевского / А. Я. Шайкевич // III международная научная конференция “Язык и культура”. — Москва, 23—25 сентября 2005 г. Тезисы докладов. Пленарные доклады. — 48 с.
31. *Шведова Н. Ю.* Теоретическая концепция “Русского идеографического словаря” / Н. Ю. Шведова // Русский идеографический словарь. Мир человека и человек в окружающем его мире. Проспект. — М., 2004. — (РАН. Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова) — С. 21—43.
32. *Юдкін І. М.* Проблема “Схід-Захід” як аспект взаємодії традицій / І. М. Юдкін // Мистецтво та етнос. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 72—93.
33. *Юдкін І. М.* Особливості музичної семантики / І. М. Юдкін // Мистецтвознавство України. — Вип. 8. — К., 2007. — (Академія мистецтв України) — С. 127—137.
34. *Юдкін І.* Імагологія як комплексний напрям дослідження культури / Ігор Юдкін // Культурологічна думка. — № 1. — К.: Ін-т культурології АМУ, 2009. — С.42—48.
35. *Юссон Р.* Певческий голос / Р. Юссон. — М.: Музыка, 1974. — 264 с.
36. *Solntsev V. M.* Language: a System and a Structure / V. M. Solntsev. — М.: Nauka, 1983. — 302 p.